HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 10 Issue 1, p. 269-291, February 2018

DOI Number: 10.9737/hist.2018.580

Bulgaristan'da Ziraat Bankası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri

The Establishment and Activities of Ziraat Bank in Bulgaria

Yrd. Doç. Dr. Aziz TEKDEMİR

(ORCID: 0000-0002-1761-8072)

Trakya Üniversitesi - Edirne

Öz: Bulgaristan'da Ziraat Bankası, Osmanlı Ziraat Bankası gibi memleket sandıkları ismi verilen daha sonra da Bulgaristan'da ziraat, Osmanlı Devleti'nde de menafi' sandıkları denilen eski evkaf müesseselerinin düzenlenmesiyle oluşturulmuştur. Bahsedilen sandıklar ilk olarak Mithat Paşa tarafından Tuna Eyaletindeki zirai vurgunculardan halkı kurtarmak amacıyla kurulmuştur.

Sermayeleri 200 liraya ulaşan bölgelerde ahaliden ikisi Müslüman ikisi Hristiyan dört vekil seçilmiş ve bu vekiller vasıtasıyla sandıklar haftada bir defa açılıp çiftçilere borç verilmiştir. Bulgaristan halkı 1877-78 Osmanlı-Rus harbine kadar bu sandıklardan istifade etmiş savaş sırasında ise sandıklar yağma edilmiştir. Savaştan sonra dağılan memleket sandıkları, ziraat sandıkları ismi ile yeniden oluşturulmuştur. Sandıkların idaresi çiftçiler tarafından seçilen bir kasadar ve bir katibe verilmiş 1894'te hazırlanan ziraat sandıkları kanununa kadar da bu şekilde devam etmiştir. 1894 kanunıyla Ticaret ve Ziraat Nezareti'nde, sandıklar için bir şube kurulmuş, kasadarların yanına bir kontrolör tayin edilmiş ve dokuz azal bir idare meclisi her sandıkta borçlanma işlemlerini tetkik etmekle görevlendirilmiştir. 1897'de kanunun bazı bölümleri tekrar elden geçirilerek düzenlenmiştir. Sandık üyelerinin ahalî tarafından seçilmesi usulü kaldırılmış, sandıkların başına 'ziraat sandıkları merkez şubesi' tarafından bir yöneticinin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Sandıklar 1904 yılına kadar da bu şekilde gelmiş ve bu tarihte 45 maddelik bir kanun ile "Ziraat Bankası" ismini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Bulgaristan, Ziraat Bankası, Ticaret, Kredi

Abstract: Ziraat Bank in Bulgaria came into existence via re-organization of ancient waqfs, which were called agricultural cases and benefit cases in Bulgaria and the Ottoman Empire respectively. The mentioned cases were established for the first time by Midhat Pasha in order to save public from agricultural speculators in Danubian provinces.

In regions whose capital reached 200 liras two Muslim and two Christian deputies were chosen and cases were opened once a week by them and farmers were given loans. People of Bulgaria benefited from those cases until Turco-Russian War of 1877-78 and during the war the cases were sacked. The cases which were destroyed during the war, re-established after the war under the name "Agricultural Cases". The management of the cases were entrusted to a case holder and a secretary elected by farmers and this continued until 1894 law of agricultural cases. By this law a branch was established for the cases under Ministry of Trade and Agriculture and a controller was appointed besides case holder. An administrative Board of 9 members was given the duty to check loaning processes in each case, as well. In 1897 some parts of the law were revised. The method of the members being chosen by people was abolished and instead a manager appointed by "agricultural cases headquarter" was entrusted the case. The cases existed in that way until 1904 and at that date they were transformed into Ziraat Bank by a 45 article Law.

Keywords: Ottoman Empire, Bulgaria, Ziraat Bank, Trade, Credit

Volume 10
Issue 1
February
2018

Giriş:

Banka; sermaye, para ve kredi üzerine her çeşit işlemi düzenleyerek yapan, devletin şahısların ve işletmelerin bu sahadaki her türlü ihtiyacını karşılayan kuruluştur¹. Bankacılığın 3000 yıllık bir tarihe dayandığı tahmin edilir. Banka adını İtalyanca masa anlamına gelen “banço” kelimesinden almıştır². İtalya’da sokak başlarında önlerine bir masa yerleştirerek madeni paraların ağırlıklarını tartan, ayarlarına bakan, eski paraları yeni çıkanlarla değiştiren, para bozan, paraları muhafaza eden *sarraflar* bulunurdu. Bu suretle XII. yüzyılda Cenova’da ilk defa bu gibi sarraflara “*Bancherii*” ismi verilmiştir. Ortaçağda Venedik ve Cenova’da Ciro bankaları kurulmuştur. Yeniçağda bankacılık alanında gelişmeler yaşanmış daha sağlam esaslara dayanan bankalar ortaya çıkmıştır. 1609 yılında kurulan Amsterdam Bankası kısa zamanda gelişme göstererek büyümüştür³. Daha sonra Avrupa’da sırasıyla 1614’te Hamburg⁴, 1620’de Nürnberg, 1694’te Londra⁵, 1800’lerin başında Napolyon tarafından Fransa’da⁶, 1847’de Prusya’da banka açılmıştır. 1875’te Prusya Bankası’nın yerini Raysbank almıştır. Bunlar ilk önemli bankalar olmuştur. Avrupa’da olduğu gibi Amerika’da da bankacılık alanında gelişmeler olmuş ve büyük bankalar faaliyete geçmiştir⁷.

Osmanlı Devleti’nde ise para ve bankacılık işlerinin seyri şu şekildedir; Modern anlamda bankacılık sisteminden önce banka aracılığıyla gerçekleşen işlemler sarraflar ve bankerler tarafından gerçekleştirilmiştir. Tanzimat’ın getirdiği reformlarla devletin giderlerinin karşılanması için “*Kaime-i Nakdiye-i Mutebere*”⁸ isimli kâğıt para piyasaya sürülmüştür⁹. Osmanlı Devleti, parasının değerini korumak için 1844 yılında “tashih-i ayar” reformunu gerçekleştirmişti. Sonuç alınabilmesi için poliçelerle yapılan dış ödemelerde paranın sterline karşı değerini dengede tutabilmek için kambiyo işlemlerini yapacak bir kuruma ihtiyaç duyulmuş ve bankerlere başvurulmuştur. Osmanlı Devleti, Galata’da faaliyet gösteren J. Alléon ve Emmanuel Baltacı isimli iki bankerle anlaşmıştır. Bankerler bir yıllığına sabit döviz kuru üzerinden dış piyasalara poliçe vermeyi kabul etmiş, süre dolduğunda hükümet anlaşmayı bir yıl daha uzatmıştır. Osmanlı Devleti, 1848 senesi sonlarına doğru da bu iki bankere Bank-ı Dersaadet’in (Banque de Constantinople) kuruluşu için izin vermiştir¹⁰. Banka 50 bin keselik

¹ İsmet Alkan, “Banka”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1947, s. 239; Muhlis Etem, *Ticaret Banka Borsa*, İstanbul 1934, s. 85; Filiz Yetiz, “Bankacılığın doğuşu ve Türk Bankacılık Sistemi”, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 2, Nisan 2016, 107.

² Rafet Avni, “Bankalar” *Meram*, C. 1, S. 4, s. 110; Kadri, “Tarih-i Banka”, *Mecmua-i Fünun*, No: 13, İstanbul 1280, s. 10; İsmet Alkan, “Banka”, *İktisat...*, s. 239; Filiz Yetiz, “Bankacılığın doğuşu...”, s. 108.

³ Kadri, “Tarih-i Banka” *Mecmua-i Fünun*, No: 13, s. 15; İsmet Alkan, “Banka”, *İktisat...*, s. 240; Muhlis Etem, *Ticaret Banka...*, s. 88-89.

⁴ İsmet Alkan, “Banka”, *İktisat...*, s. 240; Muhlis Etem, *Ticaret Banka...*, s. 89. *Mecmua-i Fünun* ve *Meram*’da Hamburg bankasının 1619 tarihinde kurulduğu belirtilmektedir. *Mecmua-i Fünun*, No: 13, s. 16; *Meram*, C. 1, S. 5, s. 152.

⁵ Kadri, “Tarih-i Banka” *Mecmua-i Fünun*, No: 14, İstanbul 1280, s. 52; Catherine Eagleton – Jonathan Williams, *Paranın Tarihi*, (Çev. Fadime Kâhya), İstanbul 2013, s. 261; Hüseyin Al, *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi 1820-1875*, İstanbul 2007, s. 15; Muhlis Etem, *Ticaret Banka...*, s. 89.

⁶ Fransa bankasının kuruluşuna 1803 yılında karar verilmiş ve 1808 senesinde nizamnamesi tasdik edilmiştir. Kadri, “Tarih-i Banka” *Mecmua-i Fünun*, No: 14, İstanbul 1280, s. 59.

⁷ İsmet Alkan, “Banka”, *İktisat...*, s. 240; Muhlis Etem, *Ticaret Banka...*, s. 89.

⁸ Kaime hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, İstanbul 2003, s. 35-36.

⁹ Bu kaime paradan çok borç senetlerine benziyordu. Ayrıca matbaada basılmamış, el ile yazılıp mühürlenmişti. Dış piyasada kabul görmemesi, iç piyasada da kolay taklit edilebilmesi sebebiyle kısa sürede kaimeye olan güven sarsılmış ve değer yitirmeye başlamıştı. Ali Akyıldız, *Para...*, s. 41-48.

¹⁰ A. Du. Velay, *Türkiye Mali Tarihi*, Ankara 1978, s. 72-74; Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, Ankara 1978, s. 16; Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sarraflık*, (Çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul 2017, s. 103-104; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul 2000, s. 220-221. Ali Akyıldız, *Para...*, s. 60-61; Nurdan İpek, *Selanik ve İstanbul’da Yahudi Bankerler*, İstanbul 2011, s. 50; Sudi Apak-Arzu Tay, “Osmanlı Devleti’nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası’nın Yeri ve Faaliyetleri”, *Mutav*, Temmuz 2012,

sermaye ile 1849 yılının Mayıs ayında açılmıştır¹¹. Bu ilk bankanın ömrü uzun olmamış 1852 yılında iflas etmiştir¹².

Bank-ı Dersaadet kapandıktan sonra, bir İngiliz girişimi olan *Bank-ı Osmani*'nin 24 Mayıs 1856'da kurulmasına izin verilmiştir. Bankanın sermayesi 500 bin sterlin olup İngiliz sermayedarlar karşılamıştır¹³. Banka ilk şubesini 13 Haziran 1856'da Galata'da açmıştır¹⁴. Bir ticaret bankası olarak faaliyetlerini 7 yıl sürdürmüş ve 4 Şubat 1863'te kurulan *Bank-ı Şahane-i Osmani*'ye katılmıştır. Banka, Osmanlı Devleti, İngiliz ve Fransız ortaklığı ve 2,7 milyon sterlin sermaye ile kurulmuştur¹⁵. 13 Haziran 1864'te bir diğer banka *Şirket-i Umumiye* faaliyete geçmiş 1893'e kadar hayatta kalmayı başarmıştır¹⁶. 1869'da *Osmanlı İtibar-ı Umumi* bankası kurulmuş 1899'da tasfiye edilmiştir¹⁷. 1871'de *Avustro Osmanlı*, 1872'de *Avustro-Türk* bankaları tarih sahnesine çıkmıştır¹⁸. 10 Nisan 1872'de *II. İstanbul Bankası* kurulmuş¹⁹, 1894 yılına kadar çalışmalarını sürdürmüş ve aynı yıl 16 Ekim 1872'de kurulan Kambiyo ve Esham Şirket-i Osmaniyesi'ne katılmıştır. Bu şirket de faaliyetlerini 1899'da durdurmuştur²⁰. İstanbul'da faaliyet gösteren bir diğer banka ise Selanik Bankası olmuştur. 1888'de Selanik'te kurulan bankanın İstanbul şubesi 1897'de açılmış ve kurum, 1910 da yönetim kurulunda alınan bir kararla İstanbul'a taşınmıştır²¹.

Yukarıda bahsedilen bankaların yanı sıra tarımı geliştirmek ve çiftçiyi desteklemek amacıyla 1888'de İstanbul'da Ziraat Bankası kurulmuştur. Ziraat Bankası'nın temeli 1863'te Bulgar-Sırp sınırında bulunan Pirot kasabasında toprak işi ile uğraşanlara kolay kredi verilebilmesi için kurulan teşkilata dayanmaktadır. Bu teşkilata 1867'de bir nizamname yapılmış ve *Memleket Sandıkları* ismi verilmiştir²². Sermayesi ilk olarak imece usulü ile oluşturulmuştur. Daha sonra da köylü, mahsulleriyle sandığı desteklemiştir. Memleket sandıklarında zamanla sermayenin toplanmasında sıkıntılar yaşanması ve kredi verilirken

S. 3, s. 67; Gökhan Sümer, "Türk Bankacılık Sektörünün Tarihsel Gelişimi ve AB Bankacılık Sektörü ile Karşılaştırılması", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2, 2016, s. 488; Filiz Yetiz, "Bankacılığın doğuşu...", s.110.

¹¹ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2000, s. 278-279; Murat Hulkiender, *Bir Galata Bankerinin Portresi George Zarifi 1806-1884*, İstanbul 2003, s. 5.

¹² Banka Ocak 1853'te Avrupa'ya 11 milyon Frank borçlanmış ve sermayesini tüketmiştir. Hükümet de bankanın tasfiyesi yoluna gitmiştir: (Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s. 105). 1848 ihtilalinden sonra banka faaliyetlerini durdurmayı planlamış fakat hükümetin desteği sonrasında kararından vazgeçmiştir. Ancak daha sonra illegal yollara sapmış nakit sıkıntısı çektikçe piyasaya kaime sürmüştür. İflastan sonra da Osmanlı Hazinesine 263 bin liralık yük bırakmıştır: (Ali Akyıldız, *Para...*, s. 61-62).

¹³ A. Du. Velay, *Türkiye Mali...*, s. 77; Namık Zeki Aral, "1863 Yılı ve Etrafında Devletin Kredi ve Bankacılık Siyaseti" *Yüz Yıllık Teşkilatlı Ziraat Kredi*, İstanbul 1964, s. 50; Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s. 106.

¹⁴ Sudi Apak-Arzu Tay, "Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal...", s. 70.

¹⁵ Charles Morawitz, *Türkiye...*, s. 33; Namık Zeki Aral, "1863 Yılı ve Etrafında Devletin Kredi ve Bankacılık...", s. 55; Nurdan İpek, *Selanik ve İstanbul'da...*, s. 51; Refii Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat I*, İstanbul 1999, s. 269; Öztin Akgüç, "Türkiye'de Yabancı Bankalar", *Mufad Dergisi*, S. 36, Ekim 2007, s. 7. Bankanın sermayesi 135.000 hisseden oluşuyordu. Her bir hisse 500 frank değerindeydi: (A. Du. Velay, *Türkiye Mali...*, s. 116).

¹⁶ Bu şirket, 10 Muharrem 1281/15 Haziran 1864 tarihli irade ile 20'er liralık 100 bin hisseden oluşmuştur: (A. Du. Velay, *Türkiye Mali...*, s. 120).

¹⁷ Şirketin sermayesi 500 franklık 100 bin hisseden oluşmuştur: (A. Du. Velay, *Türkiye Mali...*, s. 121).

¹⁸ A. Du. Velay, *Türkiye Mali...*, s. 122-123. Charles Morawitz, *Türkiye...*, s. 35-36; Avustro Türk bankası 1873'te kapanırken, Avustro Osmanlı Bankası 1874'te Osmanlı Bankası ile birleşmiştir: (Nurdan İpek, *Selanik ve İstanbul'da...*, s. 52).

¹⁹ Bankanın sermayesi 10 liralık 100 bin hisseden oluşmuştur: (A. Du. Velay, *Türkiye Mali...*, s. 123).

²⁰ A. Du. Velay, *Türkiye Mali...*, s. 123-124.

²¹ Nurdan İpek, *Selanik ve İstanbul'da...*, s. 53.

²² Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939*, İstanbul 1939, s. 2; *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, 1888-1938*, Ankara 1938, s. 21.

yolsuzluklara bulaşılması sebebiyle 1883 yılında yeni düzenlemeler yapılmış ve kurumun ismi *Menafi Sandığı*²³ olarak değiştirilmiştir²⁴. Menafi sandıkları da kısa bir süre sermayelerinin iyi idare edilememesi ve kanunlara aykırı olarak ziraatla uğraşmayan kimselere borç vermesi sebebiyle çiftçilere yardım edemeyecek duruma gelmiştir. Ziraatla uğraşan kişilerin daha iyi desteklenmesi amacıyla 15 Ağustos 1888 tarihinde Menafi Sandıkları kaldırılmış ve Ziraat Bankası kurulmuştur²⁵.

Bu makalede, Ziraat Bankası’nın temeli olan 1877-78 Osmanlı Rus savaşında Ruslar tarafından işgal edilen ve daha sonra da Bulgaristan sınırları içerisinde kalan sandıklarının geçirdiği evreler, Ziraat Bankasına dönüşümü ve faaliyetleri ele alınacaktır.

Bulgaristan’da Ziraat Bankası’nın Kuruluşu

Bulgaristan’da Ziraat Bankası, Osmanlı Ziraat Bankası gibi memleket sandıkları ismi verilen daha sonra da Bulgaristan’da ziraat, Osmanlı Devleti’nde de menafi’ sandıkları denilen eski evkaf müesseselerinin düzenlenmesiyle oluşturulmuştur. Bahsedilen sandıklar ilk olarak Mithat Paşa tarafından 1863 senesinde Tuna eyaletindeki zirai vurgunculardan halkı kurtarmak amacıyla kurulmuştur²⁶. XIX. yüzyılın sonlarında Bulgaristan’daki tefeciler bir kuruş²⁷ için günlük bir para faiz almak suretiyle yani % 900’le borçlandırarak köylüyü sömürmekteydi. Memleket sandıklarının kuruluşu bu problemi hayli hafiflettiğinden bütün çiftçiler memnun ve minnettar kalmıştır²⁸.

Mithat Paşa bu sandıklara sermaye bulmak için Almanya’da Raiffeisen²⁹ ve Schulze-Delitsch’in o tarihlerdeki propagandalarında akıllarına gelmeyen bir usul düşünmüştür. Köylerde uygun bir şekilde ayrılacak tarlalar imece ile ortaklaşa ekilecek mahsul kaza merkezine nakledilecek müzayede ile satışından elde edilen miktar sandığın temel sermayesini oluşturacaktı. Fakat daha sonra köy ve nahiye zorbaları bütün işi fakirlere yıktıkları için bu usulden vazgeçilmiş, yerine her çift için yarım kile³⁰ buğday verilmesi kararlaştırılmış ve bir vergi gibi istifade edilmeye başlanmıştır³¹.

Sermayeleri 200 liraya ulaşan bölgelerde, ahaliden iki Müslüman iki Hıristiyan 4 vekil seçilmiş ve bunların vasıtasıyla sandıklar haftada bir defa açılıp çiftçilere borç verilmiştir³². Faiz önceleri %12 olarak belirlenmiş sonra %10 ve 9’a kadar düşürülmüştür. Tefecilerden

²³ Menafi sandıklarının işleyişi hakkında detaylı bilgi için bkz: Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti...*, s. 7-15; *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, 1888-1938*, s. 25-27.

²⁴ Sandığın sermayesinde iyileştirme yapmak amacıyla aşar vergisinin bir miktar çoğaltılması ve aşar ile birlikte alınması kararlaştırılmıştır. 1883 yılından başlamak üzere aşar vergisi 1/10 oranında arttırılmıştır. Bu ek vergiye “Menafi hissesi” adı verildiğinden sandıkların adı da Menafi Sandıkları olarak değiştirilmiştir: (*Yüz Yıllık Teşkilatı...*, s. 104). Memleket sandıklarının işleyişi hakkında detaylı bilgi için bkz: Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti...*, s. 2-7; *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, 1888-1938*, s. 21-25.

²⁵ Tekin Alp, Ziraat Bankası, *İktisadiyat Mecmuası*, C. 1, S. 9, s. 1 (14 Nisan 1332/ 27 Nisan 1916); “Ziraat Bankası”, *İktisad Vekaleti Mecmuası*, C. 1, S. 3, s. 65; Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti...*, s. 21; *Yüz Yıllık Teşkilatı...*, s. 106; A. Du. Velay, *Türkiye Mali...*, s. 125.

²⁶ BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902); İsmail Rıfkı, *İ’tibar-ı Zirai ve Kooperatif Şirketleri*, Dersaadet 1331, s. 91; *Yüz Yıllık Teşkilatı...*, s. 95.

²⁷ Bir Kuruş 40 paradır: (Şevket Pamuk, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Para 1326-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev. Serdar Alper), C. II, İstanbul 2004, s. 1077).

²⁸ İsmail Rıfkı, “Bulgaristan Ziraat Bankası”, *İktisadiyat Mecmuası*, C. 1, S. 26, s. 5.

²⁹ Almanya’da 1860’lı yıllarda kurulan “Raiffeisen tasarruf ve ikraz sandıkları” ziraat alanındaki modern kredi kooperatiflerinin temelini oluşturur. Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti...*, s. 17.

³⁰ Bir kile yaklaşık 25 kilogramdır. Garo Kürkman, *Anadolu Ağırılık ve Ölçüleri*, Antalya 2003, s. 378.

³¹ BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902); İsmail Rıfkı, “Bulgaristan Ziraat Bankası”, ..., s. 5; İsmail Rıfkı, *İ’tibar-ı Zirai...*, s. 92.

³² Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti...*, s. 4.

başka kredi imkanı bulamayan çiftçiler bu faiz oranlarını çok düşük bulmuşlardır. Borç süresi bir sene ve alınan teminat da şahsi kefalet, çeşitli rehineler, emlak ve arazi idi. Fakat kefaletin itibarına dikkat edilmediği gibi sadece tapu senetleri alınıp sağlam bir kontrol yapılmadığından dolayı sandıktan verilen borçlar geri dönmediğinden sermaye çeşitli ellerde zayı olmuştur³³.

Bulgaristan'da 1863-1878 yılları arasında 48 memleket sandığı iş görmüş ve sermayeleri 660 bin liraya ulaşmıştır³⁴. Bulgaristan halkı 1877-78 Osmanlı-Rus harbine kadar bu sandıklardan istifade etmiş, savaş sırasında ise sandıklar yağma edilmiştir. Savaşın sonra Prens Gorçakof, Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'de dağılan memleket sandıklarını incelemiş, ziraat sandıkları ismi ile yeniden hayata geçirmiş ve 28 Haziran 1878'de bir nizamname yayınlamıştır³⁵. Bu nizamnameye göre:

1- Şarkî Rumeli ziraat sandıklarının ana sermayelerinin artırımı için zirai emlak vergisinin %5'i kadar ayrıca bir vergi konulmuştur.

2- Ziraat sandıkları her çeşit depozito kabulünde serbest bırakılmıştır.

3- Borç faizi % 8,5'la sınırlandırılmış, emlakın rehin olarak kabul edilebilmesi için sandıklara izin verilmiştir.

4- Emlakını satacak kişinin, ziraat sandığına borçlu olmadığına dair sandık kasadarından, adliye bir belge getirmesi zorunlu tutulmuştur.

5- 15 sene içerisinde elde edilen kârın tümünün ziraat sandıkları sermayelerinin artışı için kullanılacağı karara varılmıştır³⁶.

Yeni yapılan nizamnamede, emanetlerin kabulüne izin verilmiş ve yetim paralarının bu sandıklara teslimi mecburi kılınmıştır. 1881'den önce çift başına alınan aynı vergi yerine arazi vergisi³⁷ getirilerek sandık sermayeleri çoğaltılmış ve bu hal 1894 tarihine kadar sürmüştür. Sonra eski sandıklara borçlu olanlar tespit edilerek yeni senetler alınmış ve bu şekilde toplanan sermaye 1881 tarihinde 6 milyon franga ulaşmış yılsonunda da bu meblağı geçmiştir³⁸. Ziraat Sandıkları senelik kazancının 2/3'sinin bulundukları kaza veya nahiye bırakılması, kalanı ile de sermaye artırımına gidilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca sandıkların yönetimi Maliye Nazırına bırakılmıştır³⁹. 1894 yılı başlarında sandığın sermayesi yaklaşık 19.500.000 frank iken yılsonunda yaklaşık 22.241.000 frank olmuştur⁴⁰.

³³ İsmail Rıfkı, "Bulgaristan Ziraat Bankası", ..., s. 5; İsmail Rıfkı, *İ'tibar-ı Zirai*..., s. 92.

³⁴ Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti*..., s. 16.

³⁵ BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902).

³⁶ 28 Şubat 1886 tarihinde Bulgaristan emaretince alınan karar gereğince 28 Haziran 1878 nizamnamesinin Şarkî Rumeli'de dahi uygulanmasına başlandı: (BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902).

³⁷ Bölge ihtiyaçlarına göre %2'den %5'e kadar artırılmıştır: (İsmail Rıfkı, *İ'tibar-ı Zirai*..., s. 92).

³⁸ İsmail Rıfkı, "Bulgaristan Ziraat Bankası", ..., s. 5; İsmail Rıfkı, *İ'tibar-ı Zirai*..., s. 92.

³⁹ BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902).

⁴⁰ BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902).

Tablo I
Ziraat Sandıklarının Sermayeleri

	1881 yılı		1894 yılı	
	Frank	Santim	Frank	santim
1 Ocak tarihli sermaye	5.972.073	43	19.381.411	88
Yıl boyunca hazineye konulan gelir	+446.006	+21	+4.486.484	12
Toplam	6.418.079	64	23.867.896	
Yıl için yapılan harcamalar	-98.452	-30	-1.626.943	-64
31 Aralıkta kalan net sermaye	6.319.627	34	22.240.952	36

Bulgaristan Emareti'nin kuruluşundan 1881 senesine kadar ziraat sandıkları beklenen faydayı sağlayamamış sürekli şikâyet konusu olmuştur. 1881-1894 seneleri arasında hesap hareketleri incelendiğinde konu daha net anlaşılacaktır. Belirtilen seneler arasında gelir ve giderde büyük bir artış görülmemiştir. 1881 senesinde verilen kredilerden 347.000 frank faiz geliri elde edilirken aynı gelir, 1894 senesinde yaklaşık 2.248.000 frank olmuştur. Sandık giderleri arasında gösterilen yönetim masrafları ve mevduat hesaplarındaki paralara ödenen faiz dikkat çekmiştir. Yönetim masrafları, 1881'de 98.452; 1894'te ise yaklaşık 677.000, 14 senelik toplamda ise yaklaşık 4.974.000 frank olarak gerçekleşmiştir. 1881'de mevduat hesabı faizi görülmemiş, 1894'te 629.254 frank, 14 senelik toplamda ise yaklaşık 3.396.000 frank olmuştur. 1881-1894 yılları arasında yapılan çalışmalarda toplam 22.827.902 frank olarak elde edilen gelirin 11.265.300 frangı giderlere harcanmıştır⁴¹.

Tablo II
Sandığın Gelir-Gider Tablosu (1881-1894)

Yıl	Gelir (Frank)	Gider (Frank)
1881	446.006	98.452
1894	4.486.484	1.626.943
1881-1894 dahil yılların toplamı	22.827.902	11.265.299

Teşkilattaki problemler ve sürekli yapılan şikâyetler üzerine hükümet 24 Şubat 1894'te daha ciddi düzenlemeler yaparak yeni bir kanun yayınlamış ve 1895'te de uygulamaya başlanmıştır⁴². Ziraat sandıklarının merkez idaresinde "Chef des Caisses" ünvanlı bir reis ile iki müsteşar yer almış ve idare meclisi oluşturulmuştur. Bu üç memurun prens tarafından tayin edilmesi, azil işlemlerinin ise meclis kararıyla olması kararlaştırılmıştır. Genel ziraat sandıkları işlemlerinin, idare meclisi tarafından görevlendirilen 8 müfettiş tarafından teftiş edilmesi planlanmıştır. İdare meclisi hareket etmekte serbest bırakılsa da Ticaret ve Ziraat nazırına karşı sorumlu tutulmuş ve kurumun çatısı altında sandıklar için bir şube kurulmuştur. Her bir sandık kontrolör ünvanlı bir müdür ile bir kasadının idaresine bırakılmış ve bir de idare meclisi oluşturulmuştur. İdare meclisi, müdür ile kasadardan başka mahalli belediye ve ihtiyar meclisleri tarafından 3 seneliğine seçilen 9 azadan meydana gelmiş ve sandıktaki borçlanma işlemlerini tetkik etmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca sandıklarda belediye meclisi tarafından

⁴¹ BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 2 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902).

⁴² BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902); İsmail Rıfkı, "Bulgaristan Ziraat Bankası", ..., s. 5; İsmail Rıfkı, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 93.

seçilen ve 3 üyeden oluşan *ehl-i hibre* isimli bir meclis daha vardır. Emaret ve eyalet dâhilinde 85 Ziraat sandığı mevcuttur. Bu da her kazaya bir şube düştüğünü gösterir⁴³.

Sandıkların idaresinde yer alan kasadar çiftçiler, katip ise mahalli hükümet tarafından seçilmiştir⁴⁴. Kaza meclis idaresi ile mülkiye memurları, yapılan işlemleri ve hesapları kontrol vazifesiyle görevlendirilmiştir. Bütün gücün kasadarda olması bazı tikanıklara sebebiyet vermiştir⁴⁵. Ziraat sandıklarına hükümet tarafından bazı imtiyazların verildiği de görülmüştür. Ziraat sandıkları düzenledikleri hesap işlemleri için pul ve diğer vergilerden muaf tutulmuştur. Sandıklara adliyece önemli kolaylıklar sağlanmıştır. Vadesi gelmiş poliçeler sandıklar tarafından protesto edilmeksizin faiz vermeye mecbur tutulmuş ve bu sayede ziraat sandıkları ve çiftçiler protesto vs masraflarından kurtarılmıştır. Emlakın satışı, rehin olarak bırakılması gibi işlerde mal sahibinin ziraat sandığından aldığı onay belgesinin gösterilmesi istenmiştir⁴⁶.

Ziraat sandıkları kendi bölgesinde yaşayan halka teminat ve rehin şartıyla kredi vermekle yükümlüydü⁴⁷. Teminatlı kredi alacak kişi sağlam iki kefil ile beraber kaymakam kaza veya nahiye müdürü ya da belediye reisine gidip durumu şifahen bildirir ve dilekçe ile de durumu anlatarak senet imzalar. Kurumdaki memurlar da borç alacak kişinin mal varlığını, şahıs ile kefillerinin durumunu ve senedin imzalandığını gösteren bir tasdikname verirdi⁴⁸. Borcun süresi 1 sene ile 15 sene arasında değişirdi⁴⁹.

Ziraat sandıkları rehin karşılığında da kredi verirdi. Miktarın rehinin değerinin üzerinde olmamasına dikkat edilirdi. Bağ, gül bahçesi, sebze, otluk tuzla, köşk gibi mülkler kıymetlerinin 1/20'i oranındaki kredi için rehin olarak kabul edilebilirdi. Ziraat sandıkları ortak malları, çatıları tuğla veya kiremidin haricinde bir madde ile örtülmüş haneleri, inşaatı tamamlanmamış binayı, bira ve gül fabrikalarını rehin olarak kabul etmezdi. Rehin üzerine alınan borcun süresi 2 ile 30 sene arasında belirlenirdi⁵⁰. Kredi ödenemediği takdirde rehin gösterilen mülk satılarak borç tahsil edilirdi⁵¹.

Esham ve tahvilatın depozito olarak verilmesi suretiyle ve bu evrakın hali hazırdaki değeri ile rayicinin %80'i oranında borçlanma yapılabilirdi. Bu durumda muayene süresi 6 ayla sınırlıdır. Ziraat sandıklarının kendi ana sermayelerinden ortaya çıkan borçlanma ancak çiftlik sahipleri ve çiftçiliğe ait bir imtiyaz olup herkese aynı kolaylık sağlanmazdı. Ancak daha önce de belirtildiği gibi Tuna Vilayeti Eytam sandıkları malları dahi emanet suretiyle

⁴³ BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902); İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 93. Ziraat sandıklarının bulundukları bölgelerin isimleri için bkz: Ek I.

⁴⁴ BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902); İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 93. Muhasebeci ünvanıyla bulunan katiplerin görevleri sandık hesaplarıyla defterlerinin tutulması ve sandık işlemlerine ait olan senet ve raporların düzenlenmesinden ibarettir: (BOA., İ.MTZ. (04). nr. 8/301 lef 11; BOA., İ.MTZ. (04). nr. 8/325 lef 3).

⁴⁵ Örneğin kasadalar kendi yandaşlarına kredi vermiş ve ahaliye zor kullanarak kendilerini mebus seçtirmişlerdi. İsmail Rıfki, "Bulgaristan Ziraat Bankası", ..., s. 5; İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 93.

⁴⁶ BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902).

⁴⁷ BOA., İ.MTZ. (04), nr. 8/301 lef 10; BOA., İ.MTZ. (04). nr. 8/325 lef 2.

⁴⁸ Kefillerin bölge halkından olması şart koşulmuştur. BOA., İ.MTZ. (04). nr. 8/301 lef 11; BOA., İ.MTZ. (04). nr. 8/325 lef 3.

⁴⁹ BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902). Razlık'ın Belice köyünden 28 evin ziraatle ilgili ihtiyaçları için kefalet ile 10 bin kuruş (BOA., A.MTZ. (04). nr. 118/39 leff 2(4 R. 1322/18 Haziran 1904) yine Razlık'a bağlı Hristiyan köylülerin de kefalet ile 62.450 kuruş (BOA., A.MTZ. (04). nr. 118/39 leff 3(11 Haziran 1320/24 Haziran 1904) Ziraat Bankası sandığından kredi aldığı görülmüştür.

⁵⁰ BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902).

⁵¹ Selanik'te Gorki Panço isimli şahıs Ziraat Bankasından aldığı krediyi ödeyememiştir. Borcun tahsili için de köyündeki 128 ve 99 dönümlük tarlalar, 5 dönüm çayır, bir miktar bahçe, 3 dönüm bağ ve bir taşlı değirmen müzayedeye çıkarılarak 3800 kuruşa Cuma-i Bâlâ kumandanı Salih Paşa'ya satılmış ve bankanın borcu ödenmiştir: (BOA., A.MTZ. (04). nr. 115/03 leff 2 (17 M. 1322/3 Nisan 1904).

ziraat sandıklarına bırakıldıktan⁵² sonra bu meblağdan aynı şartlar altında istisnasız herkese borç verilebildi.

Ziraat sandıkları, ana sermayelerini işin içine katmadan her türlü komisyonculuk yapabiliyordu. Ayrıca Bulgar milli bankasının şubesi olmadığı yerlerde de bankanın tüm hesap işlemlerini yerine getirirdi. Hükümet tarafından izin verilen ziraat cemiyetlerinin meclis idaresi ve 30 azasının imzasıyla hazırlanmış bir dilekçe ile talep olunan cari hesap kabul edilerek açılabilirdi. Bu hesabın açılması cemiyet üyelerinin sorumluluğunda olup ziraat idare merkezi bu cemiyetin işlerini incelemek ve teftiş etmek salahiyetine sahipti.

Kaza merkezlerinde ziraat sandıkları hükümetin hazine gelirleri için faizsiz bir hesap açmıştır. Kendi hesabına olarak posta pulu, bandrol vs gibi resmi evrak satışı yapabiliyordu. Belirli bir faiz karşılığında eytam depozitoları ve vadeli-vadesiz emanetler kabul eder emre yazılmış çekler verirdi. Vadeli depozitolar ancak bir, üç veya 5 sene için kabul edilip verilen süre bitmeden önce iade edilmezdi. Emaret veya eyalet dahilinde oluşturulmuş olan bu ziraat sandıklarının her türlü işlemi incelenmiş ve 7 sene içerisinde elde edilen sonuç Sofya idare merkezi tarafından ilan edilmiştir⁵³.

Bulgar ziraat sandıklarının en önemli işlemlerini çiftçilik için verdiği kısa vadeli borçlar oluşturmuştur. 1895 senesinde çiftçiler tarafından imzalanmış 163.831 senet bulunmuştur. Arz ettikleri meblağ 40.071.820 frank iken 1901 senesinde senet adedi 310.225'e senetlerin değeri ise 63.707.011 franga yükselmiştir. Demek ki Bulgar ziraat sandıklarından istifade eden çiftçinin sayısı 7 sene içerisinde 146.394 kişi meblağ ise 23.635.191 frank kadar artmıştır. Rehine üzerine verilen kredinin miktarı ise Kânunuevvel 1896'da 3.114.119 frank iken 1901 Kânunuevvel'inde 11.205.175 frank olmuştur⁵⁴.

Tablo III
1895 ve 1901 Yıllarında Verilen Kısa Vadeli Borçlar

Yıl	İmzalanan Senet Miktarı	Kredi Miktarı (Frank)
1895	163.831	40.071.820
1901	310.225	63.707.011

Ziraat Sandıklarında vadeli vadesiz depozitolar da kabul edilmiştir. 1-3 ve 5 sene vadeli depozitoların %4-5-6 faiz alınmış, vadesiz depozitoların faizi %30 olarak belirlenmiştir. Eytam depozitoları, vadesiz depozitolar gibi talep edildiğinde iadesi mecburi tutulmuş ve %6 faiz uygulanmıştır. Bu depozitolar yani emanetler toplamı 1895 senesinde 9.176.364,5 frank iken 1901 senesinde 32.200.492 franga ulaşmıştır. Ziraat sandıklarının sağladıkları yararları gelince 1895 senesinde bu sandıkların bütçe geliri 4.345.052 frank iken 1901 senesinde yani 5-6 sene zarfında toplam kazanç 9.142.631,5 frank olmuştur⁵⁵.

⁵² Yetim paralarının Ziraat sandıklarında muhafaza edildiği görülmektedir. Örneğin Rabia isimli küçük bir kız, babası vefat ettiği için Bulgaristan komiserliği tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. Rabia'nın babasından kalan mirastan hissesine 682,5 frank düşmüş, 180 fransı Sofya'dayken nafakası için verilmiş kalan miktar vasisi tarafından Sofya Ziraat Bankasına yatırılmıştır. Rabia reşit oluncaya kadar paranın Ziraat Bankasında kalacağı ve kimseye verilmeyeceği bildirilmiştir: (BOA., A.MTZ. (04). nr. 106/34 leff 2 (9 Ş 1321/ 31 Ekim 1903).

⁵³ BOA., A.MTZ. (04). nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902).

⁵⁴ BOA., A.MTZ. (04). nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902).

⁵⁵ BOA., A.MTZ. (04). nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902).

Tablo IV
1895 ve 1901 Yıllarında Depozito Tutarı ve Elde Edilen Gelir

Yıl	Emanetler Toplamı (Depozito) (Frank)	Bürüt Gelir (Frank)
1895	9.176.364,5	4.345.052
1901	32.200.492	9.142.631,5

Net gelire gelince 1895 senesinde 1.740.470 frank iken 1901 senesinde 2.070.132 franga ulaşmıştır. Bununla birlikte Ziraat bankalarının genel masraflarında da cüzi bir artış meydana gelmiştir. 1895 senesinde 946.334 frank olan masraf 1901 senesinde 1.429.539 franga yükselmiştir ki bu da işlemlerin artmasından dolayı daha fazla memura ihtiyaç hissedilmesine sebep olmuştur⁵⁶. Bir süre sonra ziraat sandıkları idare merkezi, ziraat istatistiğinin hesaplanması için görevlendirilmiş ve bu konuda senelik 200 bin frank harcanmıştır.

1900-1901 seneleri hesap bilançolarına bakıldığında ziraat sandıklarında sermayenin bir önceki yıla göre arttığı görülmektedir. Ziraat sandıklarında yapılan işlem hacminin yanı sıra gelir ve giderde de bir fazlalaşma dikkati çekmektedir. Sandıklar bazı bölgelerde Bulgar milli bankası işlevi de görmüştür. Sandıklarda vadeli vadesiz mevduat ve çek senet işlemleri de yürütülmüştür. Ayrıca ipotek ve rehin üzere verilen kredi miktarlarındaki yükseliş, çiftçilerin talebinin arttığının ve sandıkla çalışmanın yaygınlaştığının bir işaretidir. Ek II'deki tablolardan anlaşılacağı üzere 1894'te yapılan düzenleme ziraat sandıklarını daha faydalı hale getirmiş ve çiftçilerin ihtiyaçlarını karşılamıştır⁵⁷.

1 Mart 1901 senesinde ziraat sandıklarından 5,5 milyon borç alınmış, paranın bir kısmı sandık hizmetlerinde kullanılmış bir kısmı da kuponlara sarf edilmiştir. Alacak kısmında 6-7 milyonluk bir artış bulunduğu gibi borç kısmında da artış görülmektedir. Ziraat sandıklarında yapılan işlemlerde Bulgaristan ve Rumeli Şarkı'de çiftçilere her türlü kolaylık sağlanmıştır. Bulgaristan Komiseri Ali Ferruh Osmanlı ziraatını araştırarak faydalı uygulamalardan istifade edilmesine çalışmış ve Osmanlı Ziraat Bankası'nın senelik hesap işlemlerini incelemiştir⁵⁸.

Kredi ihtiyaçları gittikçe arttığından hükümet ziraat sandıkları adına 30 milyon franklık bir borçlanma antlaşması imzalayarak bunu ihtiyacı olanlara kredi olarak verilmesi için sandıklara dağıtmış, fazla nakit paraya sahip olan sandık bu parayı merkez vasıtasıyla ihtiyacı olan sandıklara borç olarak verebilmiştir. Bu şekilde sermayenin bazı bölgelerde birikmesi engellenmiş ve diğer bölgelerin ihtiyacı giderilmiştir⁵⁹.

1894'te yayınlanan kanunun bazı bölümleri 1897'de elden geçirilerek düzenlenmiştir. Teşkilattaki problemlerin giderilmesiyle kurumun işleyişi daha muntazam bir hale getirilmiştir. Sandık üyelerinin ahalî tarafından seçilmesi usulü kaldırılmış, sandıkların başına 'ziraat sandıkları merkez şubesi' tarafından bir yöneticinin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu suretle mebus olmak için yandaşlarına kredi verme iltiması ortadan kalkmıştır. Memur alımına imtihan usulü getirilmiş, sermayenin idaresi ehil ellere geçmiştir. Merkezdeki şube müdüriyetine bir müdür ve iki muavin görevlendirilmiştir. Müdür ve muavinlerin atama işleri

⁵⁶ BOA., A.MTZ. (04). nr. 78/21 (20 Ra 1320/ 26 Haziran 1902) leff 3.

⁵⁷ 1900-1901 yılları bilançosu için bakınız: Ek II

⁵⁸ Osmanlı Ziraat Bankası'nın 1898 (1314) senesi bilançosu incelenmiştir. Bankanın 1898 (1314) yılında 65 merkez şubesi 369 kaza merkezi şubesi 434 diğer şube ve kasalarının bulunduğu görülmüştür. Ayrıca bu tarihte ana sermayesinin 310.311.492 kuruş yani 70.440.708 frank olduğu ve bunun %84'üne tekabül eden 26.430.808 kuruş yani 60. 550. 161 milyon frangi borçlanma suretiyle çiftçilerde bulunduğu anlaşılmıştır. 1314 senesinde Osmanlı Ziraat Bankası'nın 90.535 kişiye 64.114.344. kuruş kredi verdiği bu meblağın 62 milyonu aşkın miktarın rehin ve 2 milyon kuruşun ise teminat üzerine verildiği anlaşılmıştır: (BOA., A.MTZ. (04). nr. 78/21 (20 Ra 1320/ 26 Haziran 1902) leff 1).

⁵⁹ Yine her sandık sermayesi kendine özel ve bağımsız sayılır: (İsmail Rıfkı, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 93).

prens emri ile azilleri ise mebusan meclisi kararı ile yapılmıştır. Nakit paranın kullanımında ve uygulanan kredi işlemlerinde de önemli bir artış sağlanmıştır. Sandıklar 1904 yılına kadar bu düzenlemelerle devam etmiş ve bu tarihte hazırlanan 45 maddelik kanun ile Ziraat Bankası ismini almıştır. Ziraat sandıkları bu yeni kurumun şubeleri halinde varlığını devam ettirmiştir. Ziraat Bankası'nın çalışma esaslarının ekseriyeti 1894 kanunundan esinlenerek belirlenmiştir⁶⁰.

Menafi ve ziraat sandıkları gibi Ziraat Bankası da kurulduğundan itibaren köylüyü ezen tefecilerin verdikleri zararları azaltma ve daha kolay kredi verebilme yollarını denemiştir. Fakat bunun başarılı olamayacağı anlaşıldığından tefeciliği tamamen kaldırabilmek için tedbirler almaya başlamıştır. Bütün Bulgaristan nahiyelerinde memurlar vasıtasıyla kimlerin nerede ve nasıl tefecilik yaptığını araştırılarak detaylı bir defter tutulmuştur. Sonra da papazlar ve okul öğretmenleri vasıtasıyla tefecilerin verdikleri zararlar anlatılarak çiftçiler bunlardan uzaklaştırıp Ziraat Bankasıyla ilişki kurmaya teşvik edilmiştir. Defterde isimleri kayıtlı olanlara çiftçilik yapsalar bile bankadan kredi verilmemesi karara bağlanmıştır. İhtiyacından fazla kredi çeken çiftçinin tefecilerle iş yaptığı tespit edilirse bankadan kredi verilmeyeceği ifade edilmiştir⁶¹.

Kendi menfaatleri için ziraat bankalarını halka kötüleyen tefecilerin yalanları ortaya çıkartılarak bankalara rağbet arttırılmıştır. Halkın bankalara rağbet etmesi neticesinde kurum köylünün istediği kredi üzerine onlarla pazarlık yapmış ve çoğunlukla %40-50 oranında ödemelerle çaresiz köylülerin senetlerini tefecilerden kurtarmıştır. Bazen şahıs bazında kredilerin verildiği gözlemlenmesine rağmen faizin makul bir orana düşürüldüğü görülmüştür.

Banka şubeleri sadece kaza merkezlerinde bulunduğu için çiftçi ile yakın ilişki içerisinde olunamamıştır. Her ne kadar nahiyelerde kurulan ajansların faydası görülmüş ise de amaca ulaşmak için sayıları bu dönemde 600'e yakın olan köy kooperatif sandıklarının yardımına ihtiyaç duyulmuştur. Bu köy kooperatif sandıkları köylüler tarafından kurulduğu ve idare edildiği için bölgenin ihtiyacına ve kredi almak isteyen çiftçilerin durumlarına vakıftır. Bu müesseselerin artması tefecilik ve zararlarını azaltacağı düşünüldüğünden sandıklar Ziraat Bankası tarafından teşvik ve himaye edilmiştir⁶².

Bankanın İdaresi

Bulgaristan Ziraat Bankası'nın gerek merkez gerekse şubelerinin idaresi bir genel müdüre aittir. Genel müdürün maiyetinde dört müdür vardır. Bunlar genel müdürün başkanlığında toplanıp meclisi veya idare heyetini oluştururlar. Bütün işlemler bu meclisin kararıyla yürütülür. Genel müdür ile dört müdür ziraat nazırının tebliği ve prensin emri ile tayin edilirdi. Azillerinde ise milli meclisin kararı gerekliydi. Bu şekilde idare heyetine resmen atanmış olmalarına rağmen dış baskı ve hükümetin müdahalesine karşı özerklik sağlandı⁶³.

Şubelerin idaresi şube müdürlerine aittir. İdare heyeti, muhasib, veznedar ve dava vekillerinden oluşmuştur. Tamamı memur olup kurum dışından kimse yoktur. Müfettişler merkeze bağlıdır. Gerek müfettişler gerek şube müdürleri merkez idare heyetinin teklifi, ziraat nazırının tebliği ve kralın emri ile tayin edilirdi. Memurların atama ve azilleri merkez idare meclisinin kararı üzerine ziraat nazırının tasdikiyle olurdu. Ziraat Bankası'nın memurları devlet memuru sayılırlar, diğer devlet memurları gibi emeklilikten faydalanırlardı. Ziraat ve ticaret nazırı bankanın tüm işlerini teftiş eder bunun için banka nezdinde iki delege

⁶⁰ İsmail Rıfki, "Bulgaristan Ziraat Bankası", ..., s. 5; İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai*..., s. 93.

⁶¹ İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai*..., s. 106.

⁶² İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai*..., s. 106.

⁶³ İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai*..., s. 102.

bulundururdu. Bunlardan biri nezaret çalışanları, diğeri ise divan-ı muhasebat üyeleri arasından seçilirdi⁶⁴.

Her sene mart ayı başlarında bankanın yıllık muhasebesi idare tarafından düzenlenir, hesap kesim raporu Ziraat ve Ticaret Nezareti'ne takdim olunurdu. Nazır bunu inceleyerek bir komisyona havale ederdi. Komisyon, bahsedilen iki delege ile bir divan-ı muhasebat azası ve bir maliye nezareti müfettişinden oluşurdu. Bu heyet anonim şirketler için sansür komiteleri vazifesini görürdü. Vereceği rapor üzerine nazır, ya bankanın bilançosunu tasdik eder ya da bir bahane göstererek reddederdi. Nazırın tasdiki, banka idaresinin o sene hesap işlerinde başarılı olduğunu gösterirdi⁶⁵. Teslim tarihinden itibaren 3 ay içerisinde itiraz edilmeyen rapor da tasdik edilmiş sayılırdı.

Bankanın merkezi idaresinde 4 büyük şube vardır. Bunlarda her biri bir müdürün idaresi altındadır. Şubeler de kısımlara bölünmüştür. Dört büyük şubeden birincisi genel idare şubesidir. İki kısmı vardır. Biri personelle, diğeri bütçenin uyarlanması, satın alım ve masraflarla ilgili işlere bakardı. İkinci şube, Muhasebe, teftiş ve hukuk müşavirliğini ihtiva ederdi. Bütün taşra şubelerinin hesap- teftiş raporları ile hukuk ve davalarla ikinci şube ilgilenirdi. Üçüncüsü nakit işlemler şubesidir. Kambiyo, poliçe, nakit paranın transferi, tahvilat, çek ve tahsil gibi işlemlerden sorumludur. Dördüncü şube ise menkul ve gayrimenkul borçları ile ilgili konularla meşgul olurdu. Bu şubelerde iş için gerekli bürolar açılır ve yeterli sayıda memur istihdam edilirdi. Ayrıca doğrudan doğruya genel müdürlüğe bağlı iki şube daha bulunmaktadır. Bunlardan biri banka binalarının plan ve keşifleri ile ilgili işlere bakardı. Diğeri bankanın her türlü işlemlerinin incelemesini yapmakla görevliydi⁶⁶.

Bulgar Ziraat Bankası'nın 200'ü odacı⁶⁷ ve hademe olmak üzere 1200 memuru bulunmaktadır. Şube müdüriyetleri 4 sınıfa ayrılır. Birinci sınıfın aylık maaşı 25 Napolyon, yani senelik 6 bin franktır. Diğer sınıflar ise derecelerine göre birbirlerinden 600 frank eksik alırdı. Fakat 6 bin frank maaşı alabilmek için belirli bir süreyi doldurmak şartı arandığından çoğu şube müdürü 3500 frank maaş almaktaydı. Memurlar işe imtihan ile alınırdı. Başlarda idadi mezunu olmayanlar dahi imtihana kabul edilmiştir⁶⁸. Sonraları ise memurlar taliye ve ticaret mektepleri mezunlarından seçilmiştir. Bulgaristan Ziraat Bankası'nın çalışanları arasında Avrupa ticaret mekteplerinden mezun olan memurlar da yer almıştır⁶⁹.

Bulgaristan'da 85 kaza ve 75 nahiye merkezi vardır. Her kaza merkezinde bir Ziraat Bankası şubesi, nahiyelerde ise ajanslar bulunurdu. Şubelerde sermayenin miktarına ve işlemlerin çokluğuna göre 8-10 memur, ajanslarda ise ikişer memur görevliydi. Ceza almayan kıdemli memurlar, yerleri değiştirilmeksizin iki senede bir 25 frank zam alırdı. Daha yüksek bir memuriyete geçenler ise ilk zamanlarında, o derecenin en düşük maaşını alır zamanla derece derece en yükseğe kadar ilerlerdi⁷⁰.

Bankanın Sermayesi

1895 senesinin Kânunusani'nin ilk günlerinden başlayarak bu sandıkların ana sermayeleri sürekli artmıştır. Kânunusani 1895'te 22.240.952 frank olan ana sermaye Kânunu

⁶⁴ İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 102.

⁶⁵ İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 102.

⁶⁶ İsmail Rıfki, "Bulgaristan Ziraat Bankası", *İktisadiyat Mecmuası*, C. 1 S. 35, s. 3; İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 103.

⁶⁷ Odacılar, sandıklarla ilgili mektup ve evrakı yerlerine dağıtmak ve sandık işlemlerine dair sandık emini tarafından verilen işleri yapmakla görevlidir: (BOA., İ.MTZ. (04). nr. 8/301 lef 11; BOA., İ.MTZ. (04). nr. 8/325 lef 3).

⁶⁸ İsmail Rıfki, "Bulgaristan Ziraat Bankası", ..., C. 1 S. 35, s. 3-4; İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 103.

⁶⁹ İsmail Rıfki, "Bulgaristan Ziraat Bankası", ..., C. 1 S. 35, s. 4; İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 104.

⁷⁰ İsmail Rıfki, "Bulgaristan Ziraat Bankası", ..., C. 1 S. 35, s. 4; İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 104.

evvel 1901'de yani 7 sene içerisinde 36.280.212 franga yükselmiştir⁷¹. Yeni kanun ile Ziraat Bankası'nın sermayesi ziraat sandıklarından kalan 35 milyon frankla oluşturulmuştur. 1894 senesinden beri arazi vergisine eklenmiş olan vergi kaldırılmış ise de sermayedarlara⁷² kar hissesi dağıtılmamıştır. Bu sermaye anonim bankalarında olduğu gibi sabit kalmamış gittikçe artmış yeni kanun gereğince kar şu şekilde taksim edilmiştir:

Tablo V
Ziraat Bankası'nın Sermayesi ve Kullanıldığı Alanlar

Oran	Kullanıldığı alan
%25	Ziraatin gelişimi için
%12	Zayıat ve tahsil edilmesi imkansız olan borçların karşılığı olarak
%3	Başarılı memurlara verilecek ödül
%25	İhtiyat sermayesine
%35	Ana sermayenin artırılması

1894'ten sonra ziraat sandıkları hızlı bir şekilde gelişmiş kazancı 3 sene içerisinde 94 bin franktan 2.250.000 franga çıkmıştır⁷³. Bu sandıkların ana sermayeleri 1901 sonunda daha önce de belirttiğimiz gibi 26.280.212 franga yükselmiştir. Her sene sonunda ortaya çıkan net kazanç dahi ana sermayeye ilave edilmiştir. Ziraat sandıkları mali güçlerini arttırmak için hükümet tarafından temin edilmek şartıyla çoğunlukla büyük borçlara dahi iştirak etmiştir. 1896 senesinde %5 faiz ile bir Ecnebi Bankaları Sendikası'na 20 milyon frank borç vermiş iki sene içerisinde meblağ 23.850.500 frank olmuştur. Geri kalan 6.149.500 frank ise adı geçen bankalar tarafından imzalanmış 7701 adet tahvilat suretinde, ziraat sandıkları adına saklanmıştır⁷⁴. Bu şekilde ihtiyat ve ana sermaye arttırılmıştır. 1912 bilançosuna göre ana sermaye miktarı bir önceki seneye göre bir milyon franktan fazla artmış 45.449.000 franga ulaşmıştır. İhtiyat sermayesi 6.884.000 ve kaynağı belirsiz olan (meşuk) sermaye 7.628.000 frank olarak gösterilmiştir. Üçünün toplamı 60 milyon franga yaklaşmıştır⁷⁵.

Ziraat Bankası'nın 1894 yılında yapılan borçlanmadan dolayı 26.600.000 frank borcu vardır. Borcun miktarı 30 milyon frank, borçlanma süresi 50 senedir. Her sene 600 bin franklık tahvil ödenmesi gerekirken ancak bunun yarısı kadar ödenmiştir. 1912 içinde 295 bin frank borç istenilen düzeye düşürülebilmiştir.

Hükümetin kefaletiyle ziraat sandıkları namına yapılan bu borçlanma kayıtlara Bulgar Ziraat Kredisi (Emprunt Agricole Bulgare) ismiyle geçmiştir. Kredi anlaşması *Bank de Pari Edup Yiba* isimli Fransız bankasının oluşturduğu konsorsiyum vasıtasıyla imzalanmıştır⁷⁶.

Bankanın Tevdiatı

1912 bilançosunda bırakılan çeşitli tevdiatın toplamı 73 milyon frangı geçmiştir. Sermayeye oranla bırakılan tevdiatın bu kadar çok olması dikkate şayandır. Daha da önemlisi toplam 43 milyon franklık tevdiatın 3-5 sene gibi uzun süre için bırakılmış olmasıydı. Uzun süreli kredi veren bir kurum için en sağlam usul de budur. Tevdiat çeşitlerine göre 1912 senesindeki miktarı şu şekildedir.

⁷¹ BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902). Ziraat sandıklarının senelik işlemleri kânunusaninin ilk günü başlayıp kânunuevvelin son günü nihayet bulur. Şayet sandıklardan birinin kuruluşu senenin ortasına tesadüf ederse sandığın o seneki hesap işlemleri kuruluşundan itibaren kânunuevvelin sonuna kadar olan dönem ele alınır: (BOA., İ.MTZ. (04). nr. 8/301 lef 12; BOA., İ.MTZ. (04). nr. 8/325 lef 4).

⁷² Sermayedarların tamamı Bulgaristan çiftçisidir: (İsmail Rıfkı, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 93).

⁷³ İsmail Rıfkı, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 93.

⁷⁴ BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21 Leff 1 (20 Ra. 1320/ 26 Haziran 1902).

⁷⁵ İsmail Rıfkı, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 94.

⁷⁶ İsmail Rıfkı, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 94.

Tablo VI
1912 Tevdiatı

Tevdiat	Miktar
Eytam Akçesi	7.927.000
Vadesiz Tevdiat (Çek Hesabı)	13.289.000
Vadeli Tevdiat	44.447.000
Faizsiz Cari Hesap	7.829.000
Toplam	73.492.000

Tablo VII
Vadeli Tevdiat

Süre	Miktar
Bir Sene Vadeli	1.342.000
Üç Sene Vadeli	1.243.000
Beş Sene Vadeli	41.862.000
Toplam	44.447.000

Bir sene vadeli %3, üç sene vadeli %4, beş sene vadeli %5 faiz ödenirdi. Halkı uzun vadeli tevdiata teşvik için mudilere verilen makbuz senetleri kuponlu yapılmıştır. Altı ayda bir defa verilen faizleri almak için kuponları bankaya zamanında götürmek yeterliydi. Bu şekilde işleri kolaylaştırmak halkı uzun vadeli tevdiata yönlendirmekteydi. Gerek vadeli gerek vadesiz tevdiatta tarımın hissesi çok azdır. Bunların büyük bir kısmı şehir halkının veya şirket ile kurumlarındı. Tarıma ait olan vadesiz tevdiat 560 bin, vadeli ise 8.334.000 franktır.

Tevdiatın çeşitli senelerdeki miktarı da dikkat çekmektedir. 1894 senesinde 7,5 milyondan ibaretken süratle artmış 1900 senesinde 26,5 milyona, 1905’de 43,5 milyona 1910’da 63,5 milyona, 1912’de 73,5 milyona yükselmiştir. Bu hızlı artış, memleketin servetinin arttığını ve bankaya olan itimadı gösterir.

Tablo VII
Senelere Göre Tevdiat

Sene	Tevdiatın miktarı
1894	7,5 Milyon Frank
1900	26,5 Milyon Frank
1905	43,5 Milyon Frank
1910	63,5 Milyon Frank
1912	73,5 Milyon Frank

Bulgar Ziraat Bankası’nın kar ve zarar hesapları incelendiğinde garipsenecek rakamlarla karşılaşılır. 1894 senesine kadar net ile bürüt gelir arasındaki fark 1 milyon franktan ibarettir. Net gelir senelik ortalama bir milyon frank idi. 1894’te imzalanan 30 milyon franklık ziraat sandıkları borçlanması ile sermaye arttığından bürüt gelir dahi hızlı bir şekilde artmaya başlamış fakat net gelir aynı şekilde ilerlememiştir. 1896 senesinde bürüt gelir 6.200.000 frank çıktığı halde net gelir ancak 2.300.000 franga ulaşmış bu miktar 1904 senesine kadar ufak tefek aksaklıklar ile devam etmiştir. Bürüt gelir 1898’de 8.150.000 frank, 1900’de 8.900.000 frank ve 1903’te 12.850.000 frank olmuştur. 1904’e kadar 2.750.00 franklık net gelire mukabil bürüt gelir 14.960.000 frank gibi müthiş bir toplama ulaşmıştır. Orantısız büyük farkın

sebepleri incelenirse iki şey dikkati çeker. Biri banka tarafından düzenlenen faizlerin oluşturduğu yekûn, diğeri idare masraflarıdır⁷⁷.

Faiz miktarı büyük bir oranda artan tevdiat ile borçlanılan 30 milyon frank her sene faizin yüklenmesi ile kabarmıştır. Faiz %5'tir. İdare masraflarına gelince bu da 1896 senesinden itibaren 10 sene boyunca sürekli artmış ancak 1904 kanununda yapılan teşkilat düzenlemesi ile 1906 senesinden sonra mantıklı bir şekle bürünmüştür.

1911 senesinde net gelir 4.300.000 franga yükselmiş fakat 1912'de balkan harbinden dolayı bu miktar 4 sene önceki haline, 3.126.000 franga düşmüştür⁷⁸.

Tablo IX
Senelere Göre Gelir

Sene	Bürüt Gelir	Net Gelir
1894	2.200.000	1.000.000
1895	2.300.000	1.700.000
1896	6.200.000	2.300.000
1904	14.970.000	2.750.000
1906	16.400.000	3.230.000
1908	11.130.000	3.134.000
1910	12.860.000	3.720.000
1911	14.000.000	4.300.000
1912	10.560.000	3.120.000

Tablo X
Bürüt Gelir ile Masraflar Arasındaki Oran

Sene	Bürüt Gelir	İdare Masrafı	Düzenlenen Faizler
1909	12.380.000	2.917.000	5.697.000
1910	12.860.000	2.990.000	6.490.000
1911	14.000.000	2.960.000	6.690.000
1912	10.560.000	2.547.000	4.800.000

Ziraat Bankası'nın Faaliyetleri

1904 kanunu, Ziraat Bankası'nın çalışma alanını genişletmiştir. Önceleri sadece gayrimenkul, tahvilat karşılığında veya kefaletle kredi verirken bunlara hayvanlar, ziraat aletleri, ambara konulmuş zirai mahsul vs. rehin gösterilerek kredi, çiftçilik için zirai aletlerin alımı, ziraat şirketlerine ortaklık, hükümetin veznedarlığı görevi, yabancı devletlerde keşide olunan poliçelerin tahsili, komisyon, şahıs hesabına tahvilat ve senet alım satımı, para transferi, genel kredi aracılığı veya ortaklığı gibi ticaret bankalarının bile girişmediği birçok işlem Ziraat Bankası'nın görevlerine ilave edilmiştir⁷⁹. Bunların bir kısmı gerektiğinde yerine getirilmesi için selahiyet verilmesi gereken işlerden olup 4-5 sene öncesine kadar yerine getirdiği hükümet veznedarlığı görevini "Milli Banka"ya devretmiştir. Yaptığı başlıca iş kredi ile tevdiat ve cari hesaba aittir denilebilir. Para transferi, şehir ve nahiyelerin borçlanmasına aracılık etmek, poliçe ve tahsili gibi işlemleri dahi yapmaya çalışsa da senelik bilançolar

⁷⁷İsmail Rıfki, "Bulgaristan Ziraat Bankası",...,C. 1 S. 35, s. 4; İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai*..., s. 104.

⁷⁸İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai*..., s. 105.

⁷⁹İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai*..., s. 95

incelendiğinde anlaşılabacağı üzere bunların önemi pek sınırlıdır. 1912 bilançosuna bakacak olursak⁸⁰:

1912 Bilançosu Tablo XI

Frank	Yapılan İşlem
45.947.000	Kefaletle alınan kredi
15.976.000	Hayvan, ziraat aletleri, mahsul üzerine alınan kredi
41.824.000	Gayrimenkul karşılığında alınan kredi
10.510.000	Gayrimenkul karşılığında cari hesap
2.413.000	Ziraat şirketlerine cari hesap
4.566.000	Tahvilat karşılığında cari hesap

1. Krediler

a. Kefaletle Verilen Krediler

Ziraat Bankası'nın başlıca çalışma alanı ziraattır. Fakat tevdiat nispetinde ziraat dışında da işlemler yapılmıştır. Kuruluşundan itibaren güvenilir 1 veya 2 kefil gösterildiğinde kredi vermiştir. Bankadan kredi almak isteyen köylü güvenilir iki kefil bulduktan sonra nahiye müdürüne müracaat ederdi⁸¹. Nahiyedeki komisyon, müracaat eden kişi ve kefilleri hakkında araştırma yaparak ne kadar gayrimenkulleri varsa kaydını çıkarırdı. Ayrıca hayvanlarını, mahsullerini ve borcuna karşılık olabilecek mallarının tahmini değerini belirlerdi. Her nahiye müdürü matbu olarak hazır bulunan kredi senetlerinin ilgili bölümlerine yapılan araştırma sonuçlarını ve takdir edilen bedeli yazardı. Sonra da köylü ve kefillerin gerek Ziraat Bankası'na gerek başka bir kurum veya şahsa olan borç ya da kefalet vaatlerini de senede eklerdi. Son olarak da resmi kağıdın altı komisyonca mühürlenir ve köylü bu resmi evrak ve kefilleriyle beraber banka şubesine müracaat ederdi. Şube müdürü gerekli incelemeleri yaptıktan sonra idare meclisi ile birlikte kredi miktarını belirler, borçlu ve iki kefilli hazırlanan poliçeyi imzalatır ve karşılığında parayı verirdi.

Bulgaristan Ziraat Bankası'nın kefaletle verdiği kredi banka işlemlerinde önemli bir paya sahiptir. Örneğin, 1912 senesinde kefaletle alınan kredileri inceleyecek olursak: 1912'ye önceki senelerden 43.644.000 frank devredilmiş, aynı sene içerisinde 23.844.000 frank kredi verilmiş ve toplamda da bu rakam 67.478.000 franga yükselmiştir. Aynı sene içerisinde 21.531.000 franklık kredinin, geri ödemesi yapılmış ve kalan 45.947.000 frank 1913 senesine devredilmiştir.

Bulgaristan Ziraat Bankası'nda poliçelere 6, 9 ve 12 aylık vadeler yapıldı. Fakat başka bir mali kuruma -örneğin milli bankaya- iskonto ettirilmeyen ve vadesinde ödemesi yapılmayan ticari evraklar protesto edildiğinden bu poliçelere adi senet gözüyle bakılırdı. Yalnız vaktinde ödenmeyen miktar için %2 temerrüt faiz uygulanırdı. Hatta poliçeler birçok defa yenilenebilir ve her yenileme için faizle beraber anaparanın bir kısmının ödenmesi şart

⁸⁰ İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 96.

⁸¹ Her nahiyede müdür, katip ve iki azadan oluşan bir komisyon vardır. İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 97.

koşulurdu. 6 aylık veya bir senelik borç çoğunlukla 3-5 sene devam ederdi. Bu çeşit borçlanma için bir şahsa bin franktan fazla verilemezdi. Fakat çeşitli malların rehin gösterilmesi ile kısa vadeli borçlanmalar için şubeler, şahıslara iki bin frank verebilirdi. Bu miktardan fazlası için merkez meclis idaresinin kararı gerekli olup en fazla 20 bin frank kredi açabilirdi. Yalnız tahvilat ve ambara konulmuş zirai mahsuller karşılığında yapılan borçlanmalar ile ziraat şirketlerine açılan cari hesaplar için bu sınır 100 bin franga kadar çıkarılabilirdi.

1912 yılı raporuna göre kefilli zirai borçlanma için bin frank olan sınırın beş bin franga yükseltilmesi teklif edilmişti. Diğer bir teklif ise 200-300 franga kadar olan borçlanmaların kefil istenilmeden kişinin güvenilirliğine göre verilmesiydi⁸². Her zaman iki kefil bulmak zordu. Bu durum kişiyi kefillerine karşı zor durumda bırakıyor, fakir çiftçiler hem manen hem de maddeten etkileniyordu. 1904 yılında yapılan kanunda bütün Bulgaristan'da gayrimenkullerin alım, satım ve intikali için Ziraat Bankasına tasdik ettirilmiş bir muvafakat yazısı alınması gerekmekteydi. Alınacak kredi bedelinden daha kıymetli bir gayrimenkule sahip kişilerden iki kefil istenmesine gerek yoktu. Hiç gayrimenkulü bulunmayan veya alacağı kredi miktarı kadar değerli gayrimenkulü olmayan kişilerde iki kefil şartı aranmaktaydı. Bulgaristan'da arazi sahibi olmayan çiftçi pek nadir olduğundan idarenin bu teklifi kabul olunduğu takdirde kefaletle borçlananlardan %60-%70'i bu külfetten kurtulacaktı. Çünkü kefaletli borçlanmanın %91'i 500 franktan ve %62'si 200 franktan düşük kredi miktarına aitti⁸³.

b. Gayrimenkul Teminatı ile Verilen Krediler

Ziraat Bankası gayrimenkulün teminat gösterilmesi üzerine de kredi verirdi⁸⁴. Gayrimenkulü teminat göstererek kredi almak isteyen kişi nahiye müdürüne müracaat ederek kredi talebi için ilmihaber imzalar ve bölge noterinden aldığı emlak kayıt suretini buna ekleyerek banka şubesine ibraz ederdi⁸⁵.

Kredi müracaatı banka idaresince incelendikten sonra olumsuz bir netice ortaya çıkmazsa şube müdürü araziye görüp incelemek ve değer biçmek için bir memur ile bölgeye giderdi. Bu işlemleri kolaylaştırmak için her şubede özel bir defter tutulup noter, mahkeme ve nahiye müdürlerinden her ay istenen alım-satım ve intikal değerleri, her köy için ayrı ayrı kaydedilirdi. Değer biçme işlemi son ayların ortalaması dikkate alınarak belirlenirdi. İşlem tamamlandıktan sonra kredi miktarı ve süresi idare heyeti tarafından karara bağlanıp müracaat eden kişi ile mukavelename imzalanırdı. Mukavelename senedi, rehin işlemleri için bölge mahkemesine ibraz edilerek rehin defterine gerekli teminat işareti konurdu⁸⁶.

Ziraat sandıkları zamanında gayrimenkuller karşılığında alınan krediler kefaletle alınan kredilerle karşılaştırıldığında yok denecek kadar azdı. Mesela 1895 senesinde kefaletle alınan kredi 40 milyon frank iken teminatla alınan kredi sadece 3,5 milyon franktı. 1897'de bu rakam 10 milyon franga yükselmiş, 1904 yılına kadar da bu şekilde devam etmiştir. 1904'te yapılan yeni kanundan sonra teminat gösterilerek alınan kredilerde yükselme olmuştur. Teminatla alınan krediler, 1905'te 15, 1906'da 25, 1910'da 31, 1912'de 41,5 milyona franga ulaşmıştır.

⁸² İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 97.

⁸³ İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 98.

⁸⁴ Bulgaristan'da bu tarihlerde kadastro yoktur. Tapu usulü de kaldırılmış olduğundan arazi sahiplerinin elinde tasarruflarını gösteren herhangi bir senet bulunmaz. Herkesin sahip olduğu arazi ve emlak hükümetçe yapılan genel yazım sırasında sınırları belirtilerek bir kütük defterine kaydedilmiştir. Her nahiye'nin kütük defteri o bölgenin noterinde muhafaza edilirdi. Tüm alım-satım, intikal taksim vs işlemler o defterde kayda geçirilmiştir. (İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 99).

⁸⁵ İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 98.

⁸⁶ BOA., İ.MTZ. (04). nr. 8/301 lef 12; BOA., İ.MTZ. (04). nr. 8/325 lef 4; İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 99;

1912'deki meblağa gayrimenkul üzerine açılmış 10,5 milyon franklık cari hesap da eklendiğinde toplamda 52 milyon franklık işlem göze çarpmaktadır. Kredi süresi 30 seneye kadar uzatılabilir. Kredi için başvuran bir kimseye şubeler doğrudan 5000 frank, merkezden alınan izin ile 100 bin frank kredi verebilirdi. İstatistiklere göre en çok rağbet gören kredi süresinin 5 ila 20 sene arasında değiştiği ve bu süre ile alınan kredi miktarının $\frac{3}{4}$ 'ünün 500-5000 frank aralığına ait olduğu görülür. Buradan da Bulgaristan'da kredi kullananlar arasında küçük arazi sahiplerinin çoğunlukta olduğu tahmin edilebilir⁸⁷.

Kredi toplamı 1912 senesi sonlarında 52 milyon franga ulaşmıştır. Bu dönemde bankanın sermayesi 45,5 milyon frank olmasına rağmen teminatla 6,5 milyon frank fazla kredi verilmiştir. Sermayeden 26 milyon frangın dahi tahvilat bedeli yani verilen krediden kaynaklandığı da dikkate alınırsa bankanın durumunun pekiyi olduğu söylenemez. Çünkü 3-5 sene vadeli tevdiat parasıyla 15-20 senelik vadeli kredi uygulaması doğru değildir. Arazi ve çiftçilik düzenlemeleri için daha uzun vadeye ihtiyaç vardır. 1912 raporunda banka idaresi bu konuyu ele alarak teminatlı kredi için kredi fonsiye tahvilatı çıkarılması izni istemiştir. 1904 kanununun maddelerine gerekli eklemeler yapılarak izin verilirse bankanın kendi sermayesi ile tevdiat paraları itibar-ı menkule işlemlerine ayrılacak ve bununla hem mali durum kuvvetlendirilecek hem de kullanılan nakit miktarı büyük oranda artacaktır⁸⁸.

c. Rehin Karşılığında Verilen Krediler

ca. Hayvanların Rehin Gösterilmesi ile Verilen Krediler

Ziraat Bankası, köylülerin hayvanlarını rehin göstermesi üzerine de kredi vermiştir. Rehin gösterilen hayvanlar sahiplerinin uhdesinde bırakılmıştır. Fakat bunların herhangi bir şekilde elden çıkarılamaması için kanuna bazı şartlar eklenmiştir. 24-25. Maddelerde hilekarlık yapan veya ipotekli malı⁸⁹ elden çıkaran borçlu ile ona yardım eden veya görmezden gelen nahiye müdürleri bankanın zararını karşılamakla yükümlü olduğu gibi 1 seneden 2 seneye kadar da hapisle cezalandırılması hükmü yer almıştır. Kredi şekli şahsi kefaletle alınan krediye benzerdir. Kredi için öncelikle dilekçe ile nahiye idaresine başvurulur rehin verilecek hayvanın değeri komisyonca araştırılır ve tasdik edildikten sonra banka şubesinde bir mukavelename hazırlanarak kredi anlaşması imzalanırdı. Rehin gösterilen hayvanlar ve alınan kredi, nahiye idaresi defterine kaydedilirdi. Kredi alan kişinin ikamet ettiği nahiyede bir hayvan sigorta şirketi varsa rehin gösterilen hayvan sigortalıdır yoksa bir kefil istenirdi. Kefilin görevi hayvanın telef olmasına sebebiyet verecek duruma engel olmak ve böyle bir halin ortaya çıkması durumunda bankayı haberdar etmektir. Hayvanların rehin gösterilmesi ile alınan kredi 1912 bilançosunda 15 milyon frank olarak gösterilmiştir⁹⁰.

⁸⁷ İsmail Rıfkı, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 98.

⁸⁸ İsmail Rıfkı, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 99.

⁸⁹ İsmail Rıfkı, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 99.

⁹⁰ İsmail Rıfkı, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 100.

cb. Zirai Mahsul ve Aletlerin Rehin Gösterilmesi ile Verilen Krediler

Depolanmış mahsuller ve zirai aletler rehin gösterilerek alınan kredilerin miktarı çok fazla değildir. 1912 senesi sonlarında bu şekilde verilen kredilerin toplamı 900 bin franga ulaşmıştır. Tarladaki ekili ürün karşılığında alınan kredi ise yaklaşık 380 bin franktır. Bahsedilen bu krediler nahiye merkezlerindeki komisyonlar tarafından yürütülmüş ve resmi tahminler üzere kredi anlaşmaları imzalanmıştır. Bu kredi anlaşmaları da tıpkı hayvan rehiniyle yapılan müracaatlarla aynı hükümleri içermektedir. Bu borçlanma işlemlerinde, tahvilatlar rehin gösterilerek alınan krediler 4,5 milyon frank, hükümet, departman ve nahiyelerden istenilen 6 milyon frank ile kooperatifler bankasına kanun gereğince ödünç verilen 2,5 milyon frank ve ziraat dernekleri cari hesabından istenilen bakiye gibi 2,5 milyon frank ilave edilirse 1912 senesi sonunda Bulgar Ziraat Bankası'ndan kredi için istenilen meblağın toplamı yaklaşık 129 milyon franga ulaşmıştır⁹¹.

Vaktinde ödenmeyen borç için banka idaresi borçluya bir ihbarname gönderir ve gerek görürse icra yoluyla borcu tahsil ederdi. Fakat çoğu durumda mühlet vererek yeniden borçlandırma yoluna gidilip problemlilerin haricindekilere anlayışla yaklaşıldı⁹². Banka her gönderi için posta telgraf ve telefon masrafından müstesna olduğu gibi bütün işlemler için dahi kayıt, damga, pul gibi harç ve vergilerden de muaftı. Bulgar Ziraat Bankası dünyanın en çok imtiyaz ve muafiyete sahip kuruluşlarından biriydi⁹³.

2. Diğer İşlemler

İtibar-ı zirainin gerektirdiği avans, cari hesap ve kredi işlemlerinden başka Bulgar Ziraat Bankası ticari kuruluşların ve sarrafların yaptığı birçok işlere girişmek salahiyetine sahipti. Çiftçi olsun olmasın kendisine ve hesabına piyasadan tahvilat, hisse senedi alım veya satımı ve bunlar üzerine cari hesap açımı; sonra gerek içeriden gerek dışarıdan yani yabancı devletlerden tüccar ve kurum üzerine keşide olunmuş poliçe ve bunların tahsili; gerek Bulgaristan içinde gerek yabancı devletlerde çek işlemlerinin yapılması ve para transferinde aracılık zikredilebilir. Banka sermayesini arttırmak için alınan 30 milyon frank borcun bir kısmı Bulgaristan'a getirilmemiştir. Bu tahvilattan bir kısmını yabancı ülkelerin mali kuruluşları nezdinde depozito vererek cari hesap açtırmıştır. Banka gerek bahsedilen işlemlere girişmek gerekse para piyasasına göre çeşitli merkezler arasında arbitraj⁹⁴ yapmak için Paris, Berlin, Viyana, Saint Petersburg gibi şehirlerde yeterli miktarda kredi ve nakde sahipti. Bunun dışında banka piyasa fiyatlarına göre nakit değişimi ve sarraf işlemleri dahi yapardı. Bankanın giriştiği önemli mali işlemlerden birisi de şehir ve kasabaların borçlarına aracı olmak veya ortaklık etmektir. Mesela Burgaz şehrine su getirmek için yapılan kredi anlaşmasını uhdesine alarak çıkarılan tahvillerin yüzünü 90'a almış, ilanlar vererek 20-30 bin frank masraf yapmış sonra da şubeleri vasıtasıyla tahvilleri 95'e satarak 300 bin frank kâr elde etmiştir. Banka yaptığı işlerden zarara uğradığı kalemleri kısa sürede işlem listesinden çıkarmıştır. Örneğin ihracat

⁹¹ İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 100.

⁹² Ziraat sandıklarına borcu olan kişilerden vadesi geldiği halde borcunu ödemeyenler sandık idaresi tarafından ve bölge kaza kaymakamlığı tarafından davet edilerek borçlarını ödemeleri her ne sebepten dolayı olursa olsun rehin altında bulunan mal ve eşyası mahkeme tarafından satılarak elde edilecek gelir ile borcu kapatılırdı. ortaya çıkacak meselelerin çözülmesinde kaza kaymakamları tarafından yardımcı olunarak işleri kolaylaştırılırdı. BOA., İ.MTZ. (04). nr. 8/301 lef 11; BOA., İ.MTZ. (04). nr. 8/325 lef 3.

⁹³ İsmail Rıfki, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 100.

⁹⁴ Arbitraj, çeşitli piyasalardaki fiyat farklarından en karlı şekilde istifade etmektir. Bir senedin veya metanın her hangi bir zamanda fiyatı, çeşitli piyasalarda muhtelif sebeplerden dolayı birbirinden farklı olabilir. İşte arbitraj bu fiyat farklarından en karlı şekilde istifade etmeyi amaçlamaktır. (Namık Zeki Aral, "Arbitraj", *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1947, s. 18).

raporları üzerine avans vermiş zarara uğradığını görünce bu işlem üzerinde ısrar etmeyerek işlemi askıya almıştır.

Bulgar Ziraat Bankası kanun müsaade etmediği için sadece ticari evrak iskontosu yapmamaktadır. Fakat 1912 senesi hesap kesim raporunda konu ele alınarak sonbaharda çiftçinin borçlarının çoğunu düzenleyip ilkbaharda tekrar kredi almaya başladıklarından banka, kasalarında biriken nakiti değerlendirmek için çiftçilerin ihtiyacından fazla olan paranın ticari evrak iskontosunda kullanımı için izin istemiştir. Bu istek kabul gördüğü takdirde bankanın salahiyeti haricinde hemen hemen hiçbir mali işlem ve sarrafiye kalmayacaktı⁹⁵.

Sonuç:

Ziraat Bankası'nın temelini oluşturan memleket sandıkları ilk olarak Mithat Paşa tarafından 1863 senesinde Tuna eyaletindeki halkı tefecilerden kurtarmak amacıyla kurulmuştur. Memleket sandıklarının kuruluşu, problemi hayli hafifletmiş ve bütün çiftçileri memnun etmiştir. Bulgaristan halkı 1877-78 Osmanlı-Rus harbine kadar bu sandıklardan istifade etmiş ancak savaş sırasında sandıklar yağma edilmiştir. Savaştan sonra Prens Gorçakof, Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'de dağılan memleket sandıklarının yerine ziraat sandıklarını kurmuştur. Ziraat sandıkları tıpkı memleket sandıkları gibi çiftçileri desteklemeyi amaç edinmiştir. Fakat sandıklar bir süre sonra komisyonculuk, vadeli-vadesiz mevduat ve çek senet işlemleri de yapmaya başlamıştır. Bulgar Milli Bankası'nın olmadığı yerlerde onun görevini de üstlenmiştir. Sandıkların zamanla birçok işi uhdesine alması bazı aksaklıklara sebep olmuş ve kamuoyunda şikâyetleri arttırmıştır. 1894'te ciddi düzenlemeler yapılarak halkın şikâyetleri giderilmeye çalışılmıştır. Bir süre sonra da Ziraat Bankası kurulmuş ve sandıkları, şubesi olarak kullanmaya başlamıştır.

Memleket ve ziraat sandıkları gibi Ziraat Bankası da kuruluşundan itibaren köylüyü ezen tefecilerin verdikleri zararları azaltma ve daha kolay kredi verme yollarını araştırmıştır. Kısa bir süre sonra bunun başarılı olamayacağı anlaşılarak tefeciliği tamamen kaldırabilmek için tedbirler alınmaya başlanmıştır. Bütün Bulgaristan nahiyelerinde, emaret; memurları vasıtasıyla kimlerin nerede, nasıl tefecilik yaptığını belirlemiş ve detaylı bir defter hazırlamıştır. Sonra da papazlar ve okul öğretmenleri vasıtasıyla tefecilerin verdikleri zararları anlatarak çiftçileri bunlardan uzaklaştırıp Ziraat Bankası'yla ilişki kurmaya teşvik etmiştir. Defterde isimleri kayıtlı olanlara, çiftçilik yapsalar bile bankadan kredi verilmemesi karara bağlanmıştır. Kendi menfaatleri için ziraat bankalarını halka kötüleyen tefecilerin yalanları ortaya çıkartılarak bankalara rağbet arttırılmıştır.

Halkın bankalara rağbet etmesi üzerine, banka tefecilerle pazarlık yapmış ve çoğunlukla %40-50 oranında ödemelerle çaresiz köylülerin senetlerini tefecilerden kurtarmıştır. Bazen şahıs bazında kredilerin verildiği gözlemlenmesine rağmen faizin makul bir orana düşürüldüğü görülmüştür. Banka şubeleri sadece kaza merkezlerinde bulunduğu için çiftçi ile yakın ilişki içerisinde olunamamıştır. Her ne kadar nahiyelerde kurulan ajansların faydası görülmüş ise de amaca ulaşmak için köy kooperatif sandıklarının yardımına ihtiyaç duyulmuştur. Köy kooperatif sandıkları kredi almak isteyen çiftçilerin durumlarına vakıf olduğu için kolaylık sağlamıştır. Bu müesseselerin artmasının tefecilik ve zararlarını azaltacağı düşünüldüğünden kooperatif sandıkları Ziraat Bankası tarafından teşvik ve himaye edilmiştir.

Ziraat Bankası, Bulgaristan'da tarımın gelişmesine büyük katkı yapmıştır. Özellikle verilen krediler ile köylü nefes almış, elde ettiği mahsulden kar etmiş, ihtiyaçlarını zamanında karşılayabilmiştir. Verilen düşük faizli kredi ile tefecilerin elinden kurtulmuştur.

⁹⁵ İsmail Rıfkı, *İ'tibar-ı Zirai...*, s. 101.

EK I: Bulgaristan ve Doğu Rumeli'deki Ziraat Sandıklarının Bulunduğu Yerler⁹⁶

Bulunan Kentlerin İsimleri					
1	Aytos	30	Karlova	59	Preslav(Eski İstanbulluk)
2	Akkadınlar	31	Karnobad	60	Radomir
3	Anhielo	32	Kemanlar	61	Razgrad
4	Balbonar(Balpunar)	33	Kesarevo	62	Ruşçuk
5	Balçık	34	Kotel (Kazan)	63	Samokov
6	Bela	35	Kula	64	Ziştov
7	Belgratçık	36	Kurt Bunar (Kurt Pınar)	65	Selvi
8	Bela-Slatina	37	Köstendil	66	Silistra
9	Berkovitza	38	Kızılağaç	67	Silivna
10	Borissovgrad	39	Lovtça (Lofça)	68	Sofya
11	Bosilograd	40	Lom	69	Eski-Zagra
12	Breznik	41	Lukovit	70	Stanimaka
13	Brezovo	42	Nikopoli (Niğbolu)	71	Tatar-Bazarcık
14	Burgaz	43	Novo-Zagra	72	Teteven
15	Varna	44	Novo- Selo	73	Troyan
16	Vidin	45	Novo-Seltze	74	Trevna
17	Vratza	46	Novi-Bazar	75	Trın
18	Gabrova	47	Osman-Bazar	76	Tutrakan
19	Golema-Konare	48	Şumla (Şumnu)	77	Tırnova-Seymen
20	Govna-Orehovitza	49	Orehova	78	Tırnova
21	Dobriç	50	Orhanie (Orhaniye)	79	Ferdinand
22	Drenova	51	Pavlikeni	80	Haskovo
23	Dubnitza (Dubniçe)	52	Panagurişte	81	Harmanlı
24	Elena	53	Peştora	82	Tsaribrod
25	Eski Cuma	54	Pirdop	83	Çepelli
26	İskretz	55	Filipopoli (Filibe)	84	Çırpan (Çırpan)
27	İhtiman	56	Plevne	85	Yanbolu
28	Kavaklı	57	Popovo		
29	Kızanlık	58	Provadia (Provadi)		

EK II: 1900 ve 1901 yılları için Bulgaristan ve Doğu Rumeli'deki Ziraat Sandıklarının yıllık bilançoları⁹⁷

Yıl	1900		1901	
	Frank	Santim	Frank	Santim
Para değeri				
Kasada	4.430.691	86	5.716.151	27
Portföyde	62.769.341	90	63.707.011	66
İpoteklenmiş borç	11.313.437	94	11.205.174	97
Rehin edilmiş para	1.282.233	58	1.709.993	06
Tarım hazinesi	7.613.848	35	11.434.542	11
Taşınır ve taşınmaz	1.737.732	67	2.333.960	98
Tahvil fiyat farkı 1896 yılının %5'i	3.236.634	05	3.215.976	30

⁹⁶ BOA., A.MTZ. (04). nr. 78/21 (20 Ra 1320/ 26 Haziran 1902) leff 4

⁹⁷ BOA., A.MTZ. (04), nr. 78/21.

Pul	60.108	79	60.379	16
Aktarmalar	860.108	72	649.948	11
Faize yatırılmış devlet hazinesi işlem hesabı	3.867.946	40	9.301.569	85
Çeşitli	726.22	18	850.709	39
Hazineye aktarılabacak senetler	985.737	60	1.035.164	28
1896 yılının %5'lik tahvilleri, hazinenin malı	6.149.500	--	6.149.500	--
Toprak borçluları ve göç etmiş Müslümanların Çiftlikleri	552.445	44	551.079	69
Gelecek yılın hesabı için komisyon ve faizler	-----	--	86.188	59
TOPLAM	104.932.389		118.007.348	42

Pasif Varlıklar

Yıl	1900		1901	
Para değeri	Frank	Santim	Frank	Santim
Anapara	34.472.369	03	36.280.212	11
Yetim ve Öksüzler mevduatı	5.654.174	39	5.657.329	17
Vadeli mevduat	17.483.811	60	22.141.649	12
Vadesiz mevduat	3.309.132	24	4.401.513	72
Gönüllüler mevduatı	687.077	35	1.274.058	50
Ödünç alma, 1896'nın %5'i	29.515.000		29.350.000	
Bulgar Milli Bankası (Göç etmiş Müslümanların çiftlik ve toprakları)	904.842	87	898.359	40
Bulgar Milli Bankası	268.928	87	761	25
Tarım hazinesi	7.631.311	75	11.390.430	76
Devlet hazinesi, faizsiz işlem hesabı	2.165.967	10	3.331.824	60
Aktarmalar / Transferler	921.748	89	237.163	08
Çeşitli senet ve belgeler	985.737	60	1.055.164	28
Gelecek yılın hesabı için komisyon ve faizler	1.523.589	76	1.731.403	80
Çalışanlara ödenen ücret	62.298	10	64.014	91
Primler	-----	--	1.355	80
Anaparanın rezervi	-----	--	212.107	92
TOPLAM	105.585.98	48	118.027.34	42
	9		8	

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri⁹⁸

A.MTZ. (04) Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı

İ.MTZ. (04) Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan İrâdeleri

2. Kaynak Ve Araştırma Eserleri

AKGÜÇ, Öztin, “Türkiye’de Yabancı Bankalar”, *Mufad Dergisi*, S. 36, Ekim 2007, ss. 6-17.

AKYILDIZ, Ali, *Para Pul Oldu*, İstanbul 2003.

AL, Hüseyin, *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi 1820-1875*, İstanbul 2007.

ALKAN, İsmet, “Banka”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1947, ss. 239-247.

APAK, Sudi,- Arzu TAY, “Osmanlı Devleti’nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası’nın Yeri ve Faaliyetleri”, *Mutav*, Temmuz 2012, S. 3, ss. 63-103.

ARAL, Namık Zeki, “Arbitraj”, *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1947, ss. 18-19

_____, “1863 Yılı ve Etrafında Devletin Kredi ve Bankacılık Siyaseti” *Yüz Yıllık Teşkilatlı Zirai Kredi*, İstanbul 1964, ss. 45-57.

ATASAGUN, Yusuf Saim, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939*, İstanbul 1939.

EAGLETON, Catherine, – WILLIAMS, Jonathan, *Paranın Tarihi*, (Çev. Fadime Kâhya), İstanbul 2013.

ETEM, Muhlis, *Ticaret Banka Borsa*, İstanbul 1934.

HULKİENDER, Murat, *Bir Galata Bankerinin Portresi George Zarifi 1806-1884*, İstanbul 2003.

İPEK, Nurdan, *Selanik ve İstanbul’da Yahudi Bankerler*, İstanbul 2011.

İsmail Rıfkı, *İ’tibar-ı Zirai ve Kooperatif Şirketleri*, Dersaadet 1331.

_____, “Bulgaristan Ziraat Bankası”, *İktisadiyat Mecmuası*, C. 1, S. 26, ss. 5.

_____, “Bulgaristan Ziraat Bankası”, *İktisadiyat Mecmuası*, C. 1 S. 35, ss. 3-4.

JAMGOÇYAN, Onnik, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sarraflık*, (Çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul 2017.

Kadri, “Tarih-i Banka”, *Mecmua-i Fünun*, No: 13, İstanbul 1280, ss. 10.-17.

Kadri, “Tarih-i Banka”, *Mecmua-i Fünun*, No: 14, İstanbul 1280, ss. 52-61

KÜRKMAN, Garo, *Anadolu Ağırılık ve Ölçüleri*, Antalya 2003.

MORAWITZ, Charles, *Türkiye Maliyesi*, Ankara 1978.

⁹⁸ Belge numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.

- PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul 2000.
- PAMUK, Şevket, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Para 1326-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. II, (Çev. Serdar Alper), İstanbul 2004, ss. 1055-1093.
- Rafet Avni, “Bankalar” *Meram*, C. 1, S. 4, ss. 110-112.
- SUVLA, Refii Şükrü, “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, *Tanzimat I*, İstanbul 1999, ss. 263-288.
- SÜMER, Gökhan, “Türk Bankacılık Sektörünün Tarihsel Gelişimi ve AB Bankacılık Sektörü ile Karşılaştırılması”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2, 2016, ss. 485-508.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2000.
- Tekin Alp, “Ziraat Bankası”, *İktisadiyat Mecmuası*, C. 1, S. 9, ss. 1-2 (14 Nisan 1332/ 27 Nisan 1916).
- Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, 1888-1938*, Ankara 1938.
- VELAY, A. Du., *Türkiye Mali Tarihi*, Ankara 1978.
- YETİZ, Filiz, “Bankacılığın doğuşu ve Türk Bankacılık Sistemi”, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 2, Nisan 2016, ss.107-117.
- “Ziraat Bankası”, *İktisad Vekâleti Mecmuası*, C. 1, S. 3, ss. 65-75.